

ASPECTS OF MOOD CATEGORY OF THE VERB IN AN OLD ROMANIAN GRAMMAR

Andreea Drișcu, PhD, "Al. Ioan Cuza" University of Iași

Abstract: It is known that morphology is one of the most stable level from all the grammar levels, but in the old Romanian language there are some interesting aspects determined by many formal oscillations. They can be explained by the fact that at the end of the eighteenth century there were used new phonetic and morphological forms along with the old ones. The usage of etymological forms together with verbal forms which have been copied by a foreign pattern made that the verbal system to be formed of short, synthetic forms, but also of long, periphrastic ones. These aspects reveal a mixt, unstable verbal system and that is a common feature for all old Romanian grammar text. I decided to analyze some of the verbal moods particularities, applied on Radu Tempea's Romanian Grammar from 1797 and on other old grammar texts.

Keywords: Romanian literary language, grammar, verb, verbal moods, eighteenth century.

Secolul al XVIII-lea reprezintă o perioadă de profunde schimbări în plan lingvistic, schimbări determinate de renunțarea treptată la influența culturii slavone și de orientarea spre Occident, concomitent cu redescoperirea limbii latine și a celor romanice. În acest moment limba română veche a cunoscut intense modificări la toate nivele limbii, cel mai afectat fiind nivelul lexical, compartiment în care procesul de îmbogățire și diversificare este mai evident, prin împrumuturi romanice și prin calcuri numeroase.

Într-o măsură mai mică este afectat de schimbare și compartimentul morfologiei, precum și al terminologiei care însoțește descrierea faptelor de limbă. Chiar dacă este considerat un domeniu mai puțin permeabil la schimbări structurale, morfologia textelor din secolul al XVIII-lea cunoaște variații, fiecare parte de vorbire având un specific aparte. La acest nivel, categoriile gramaticale ale verbului cunosc mai multe realizări, una dintre ele fiind categoria modului verbal. Cele mai multe variații se datorează folosirii alternative de forme iotacizate cu cele refăcute, de forme scurte cu cele compuse și supracompuse.

Vom prezenta o serie de particularități ale modurilor verbale într-o veche lucrare de gramatică românească, apărută la Sibiu, în 1797. Lucrarea, al cărei titlu este *Gramatica românească*, aparține lui Radu Tempea, având ca modele mai multe gramatici redactate anterior, dintre care cea mai de seamă este *Elementa linguae dacoromanae sive valachicae* a lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai. Prezentarea va fi organizată pe structura modurilor gramaticale identificate în gramatica lui Tempea sau la care acesta face referire.

Radu Tempea recunoaște existența a șapte moduri personale și nepersonale (indicativ, conjunctiv, condițional-optativ, imperativ, infinitiv și, deși nu sunt menționate printre ele, gerunziu și supinul, cărora le acordă, uneori forme specifice). Participiul este considerat, asemenea lucrărilor de gramatică anterioare, parte de vorbire distinctă, și nu mod nepersonal. Și clasificarea timpurilor verbale reflectă intenția autorului de a apropia gramatica limbii române de cea latinească:

„(1) Timpul de acum (*tempus prezéns*) arată oareșcare faptă de față, ádecă *eu învăț*.

[95/58^r] (2) Timpul care trecea sau cel ce era (*témpus imperféctum*) arată o faptă neîmplinită, între care s-au întâmplat alta, ádecă *eu învățam*.

(3) Timpul trecut sau cel ce au fost (*tempus perféctum*) arată timpul trecut, ádecă *eu învățaiu*. Acesta să apleacă în duo chipuri.

Cel dintîi să zice timpul trecut de sineș (*preterítum perfectum simpléx*), ádecă *eu învățaiu*.

Cel de al doilea să zice timpul trecut adăogat (*preterítum perfectum compozitum*), ádecă *eu am învățat*.

(4) Timpul cel mai mult decît trecut (*tempus pluscvamperféctum*) arata fapta împlinită de tot [96/58^v] dupe care alta urmează, ádecă *eu învățasem*.

Acesta să apleacă iarăși în duo chipuri și să zice:

Întîiu timpul cel mai mult decît trecut dintîiu (*preterítum pluscvamperféctum primum*), ádecă *eu am fost învățat*.

Al doilea timpul cel mai mult decît trecut de al doilea (*preterítum pluscvamperféctum secundum*), ádecă *eu învățasem*.

(5) Timpul viitoriu (*tempus futurum*) care arată un lucru viitoriu, ádecă *eu voi învăța*”.

În ceea ce privește *formele de indicativ prezent* și de *conjunctiv prezent*, se observă faptul că cele iotacizate alternează cu cele refăcute. Interesant este faptul că Radu Tempea recunoaște fenomenul iotacizării, recomandând formele refăcute, însă nu este constant cu propriile reguli:

„La multe locuri s-au obicinuit a să zice în loc de *eu văd, eu văz, șed șez, cad caz, rămîn rămîiu, pun pui, vin viiu, țin țiiu* și altele. Dar mai bine este a să zice *eu șed, eu văd, rămîn, pun, vin, țin*, căci că să trage de la cuvintele latinești *sedeo* ([lat.] *sedeo*) *șed, remaneo* ([lat.] *remaneo*) *rămîn, video* ([lat.] *video*) *văd, pono* ([lat.] *pono*) *pun sau pon, teneo* ([lat.] *teneo*) *țin și altele*” [125/72^v].

În text sunt atestate și forme scurte ale unor verbe de conjugarea I: „*eu usc, tu uști, eu să usc, tu să uști, el să uște*” [116/68^r]. Uneori formele slabe sunt dublate de cele tari: „Unele graiuri iau după sine *-ez*, fără de care s-ar putea fi și apleca, însă pentru mai înfrumșetarea grăirii să adaogă sillaba *-ez*, ádecă *lucru lucrez, iern iernez, împreun împreunez și altele*” [118/69^r]; „ci să împreună cu slogul dinainte, fiind scurtă” [198/109^r]. Prezența în textul gramaticii lui Tempea a acestor forme tari ale verbelor de conjugarea I este fapt dialectal, caracteristic graiurilor ardelenesti.

Tot la indicativ prezent, verbul *a fi* prezintă numai forme analogice (*sîntem, sînteți*), iar la persoana a III-a singular, textul înregistrează numai forma *este*.

În ceea ce privește *indicativul imperfect*, persoana I singular prezintă forme analogice în *-m*, însă la persoana a III-a plural am înregistrat numai forme etimologice, vechi, fără *-u*: „*Ei era*” [99/60^r].

Cât privește formele de *indicativ perfect simplu*, se observă o alternare a formelor slabe de perfect cu cele tari. Există însă și situații în care Tempea, asemenea predecesorilor săi, Samuil Micu și Gh. Șincai, recomandă atât formele etimologice, cât și pe cele noi, analogice. Faptul este evident mai ales la conjugarea verbului *a fi* la perfect simplu:

„Timpul cel ce au fost de sineș (*preteritum perfectum simpléx*)

S i n g u r a t e c

Eu fui

Tu fuș

El fuse sau fu

M u l t o r a t e c

Noi furăm

Voi furăți

Ei fură sau fuseră” [99/60’]

Pentru verbul *a avea*, însă sunt indicate numai forme vechi, asigmatice (vezi și GALR 2009: 307):

„Timpul cel ce au fost de sineș

S i n g u r a t e c

Eu avui

Tu avuși

El avu

M u l t o r a t e c

Noi avurăm

Voi avurăți

Ei avură” [105/62’].

Formele de perfect simplu au fost înlocuite de cele de perfect compus, iar locul celor compuse a fost luat de cele supracompuse¹, care au în limba română veche o largă întrebuințare.

În ceea ce privește formele de *perfect compus*, la persoana a III-a singular auxiliarul are forma *au*: „au stat Dáchia” [II/4’]; „limba noastră s-au amestecat cu a bulgarilor” [III/5’]; „cel mai vechi au fost Ghenádie” [V/6’].

Gramatica românească a lui Radu Tempea consemnează și forme de *mai mult ca perfect sintetic*, denumit *preteritum pluscvamperfectum secúndum*. El are o paradigmă care se deosebește de cea a mai mult ca perfectului perifrastic. Se observă faptul că este generală folosirea formei analogice cu desinența *-m* la persoana I singular. La persoanele I, a II-a și a III-a plural, însă nu apare sufixul analogic *-ră-*: „Noi tăc-usem; Voi tăc-useți; Ei tăc-use” [121/70’].

Pe de altă parte, *mai mult ca perfectul perifrastic sau analitic*, alcătuit din auxiliarul *a fi* la perfect compus și participiul verbului de conjugat, reprezintă ceea ce Tempea numește *timpul cel mai mult decât trecut dintîiu sau preteritum pluscvamperfectum primum*. Forma recomandată de gramatician este cea cu verbul *a fi* la imperfect, și nu la perfect compus:

¹ Vezi particularitățile formelor verbale supracompuse în C. Frâncu, *Timpurile verbale supracompuse în limba română*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, tomul XXIX, anul 1983-1984, p. 23-63.

„Timpul mai mult decât trecut dintîiu (*preteritum plusquamperfectum primum*)

S i n g u r a t e c	M u l t o r a t e c
Eu eram fost	Noi eram fost
Tu erai fost	Voi erați fost
El era fost	Ei era fost” [100/60 ^v].

Unul dintre cercetătorii care au analizat componența și răspândirea formelor verbale supracompuse este Constantin Frâncu (1983-1984: 23-63). Analizând aceste structuri din perspectiva lingvisticii textului, profesorul ieșean arată că perfectul simplu, ca timp al „lumii narate”, a fost înlocuit de perfectul compus, care făcea parte din universul comentat². Specific verbelor aparținând lumii narate este timpul preterit, adică cel care exprimă o acțiune încheiată în trecut. Perfectul compus trece din planul comentariilor la narațiune și ia locul perfectului simplu. La rândul său, este înlocuit de formele supracompuse. De asemenea, Constantin Frâncu subliniază diferența dintre raportul temporal exprimat de perfectul compus față de mai mult ca perfectul supracompus sau perifrastic:

„Spre deosebire de perfectul compus *au judecat*, forma *au fost judecat* îndepărtează retrospectiv acțiunea de perspectiva locutorului. Este vorba de o nuanță pe care limba literară modernă, respingând forma supracompusă de tipul *au fost judecat*, nu o mai posedă” (*ibidem*: 37).

Existență și în limba română actuală în diverse graiuri, forma de mai mult ca perfect supracompus subliniază, potrivit aceluiași cercetător, „tendența spre analitism a limbii române” (*ibidem*).

Cât privește *formele de viitor*, Tempea admite și forme „populare” ale viitorului (vezi și GLRV 2009: 313):

„Timpul viitoriu (*futurum*)

S i n g u r a t e c	M u l t o r a t e c
Eu voi fi sau oi fi	Noi vom fi sau om fi
Tu vei fi sau îi fi	Voi veți fi sau îți fi
El va fi sau a fi	Ei vor fi sau or fi”

[101/61^r].

La persoana I singular forma auxiliarului oscilează între *voi* și *voiu*: „*eu voiu lua*” [119/69^v].

Formele de viitor propriu-zis sunt separate de Radu Tempea de cele *de viitor II*. Acesta din urmă este denumit de gramatician *timpul mai mult decât trecut al poftirii*. Pentru celelalte verbe cu excepția lui *a fi*, Tempea acceptă pentru viitorul al II-lea și forme cu auxiliarul *a fi* dublu exprimat (la infinitiv și la participiu) și participiul verbului de conjugat:

„Timpul mai mult decât trecut al poftirii

² C. Frâncu preia de la H. Weinrich distincția între timpuri narrative și comentative (1983-1984: 25). În prima categorie se încadrează perfectul simplu, imperfectul, mai mult ca perfectul, condiționalul prezent și perfect, perfectul anterior, iar în cea de-a doua sunt incluse perfectul compus, prezentul, viitorul I și II (*ibidem*).

S i n g u r a t e c	M u l t o r a t e c
Eu voi fi avut sau voi fi fost avut vom fi fost avut	Noi vom fi avut sau vom fi fost avut
Tu vei fi avut sau vei fi fost avut fi fost avut	Voi veți fi avut sau veți fi fost avut
El va fi avut sau va fi fost avut avut” [107/63 ^v].	Ei vor fi avut sau vor fi fost avut” [107/63 ^v].

Formele de persoana a III-a ale viitorului al II-lea sunt sincretice cu cele de prezumtiv, în funcție de „efectul de sens” (FRÂNCU 1983-1984: 39) pe care îl pot dobândi în context, având valoare de prezumtiv atunci când „locutorul nu este suficient informat sau are o rezervă cu privire la acțiunea realizată de protagonistul procesului enunțat” (*ibidem*). Dat fiind faptul că formele excerptate pentru fiecare mod și timp în parte se află mai mult în planul paradigmatic al textului, ele fiind notate de Tempea ca exemple care susțin suportul teoretic, nu putem distinge între valoarea viitorului al II-lea și prezumtiv.

Radu Tempea pune semnul echivalenței între formele supracompuse cu trei elemente și cele cu patru elemente. Acestea din urmă sunt create după modelul supracompuselor cu patru forme care aparțin condiționalului (*ibidem*: 43). Ele sunt numite de către Constantin Frâncu forme de viitor preanterior sau de viitor III, având de asemenea, valoare de prezumtiv. Profesorul ieșean explică felul în care sunt formate, precum și valorile pe care le pot dobândi în context aceste structuri:

„Extensiunea formelor supracompuse cu patru elemente verbale din sfera condiționalului în cea a viitorului indicativ se explică prin afinitățile structurale (auxiliarul *a vrea*) și funcționale ale celor două microsiseme (condiționalul este, în ultimă instanță, un «viitor ipotetic» (...)) Ca și formele supracompuse de condițional, cele de viitor apar, în special în perioade ipotetice ca nucleul al propoziției subordonate. (...) Întrebuințate de obicei numai la persoana a III-a singular sau plural, formele de viitor cu patru elemente verbale sunt capabile de a exprima irealul, posibilul, căci viitorul este domeniul posibilului întrevăzut, sau mai bine zis al «lunii posibile». De aici, fenomenul semantic de presupunere în spațiul enunțativ al locutorului, de distanțare a sa față de acțiunea făcută de subiectul gramatical. Este vorba de același fenomen pe care l-am constatat la condițional, cu singura deosebire că «lumea posibilă» evocată de viitor este mai apropiată de lumea reală a locutorului” (*ibidem*: 43-44).

În ceea ce privește *conjunctivul perfect*, atrage atenția la acest timp, pe care Radu Tempea îl numește *timpul cel ce au fost*, faptul că auxiliarul se conjugă asemenea unui verb predicativ, fiind, așa cum arată profesorul ieșean Constantin Frâncu, un auxiliar variabil (GLRV 2009: 315):

„Timpul cel ce au fost	
S i n g u r a t e c	M u l t o r a t e c
Eu să fiu fost	Noi să fim fost
Tu să fii fost	Voi să fiți fost
El să fi fost	Ei să fie fost”

[102/61^v].

Tot în categoria modurilor verbale se încadrează și *condiționalul prezent* care este conceput de Tempea sub două forme, una denumită *timpul ce era al poftirii* și una *timpul ce era al împreunării*. Primul dintre ele corespunde condiționalului prezent actual, în timp ce cel de-al doilea are o formă alcătuită din conjuncția *de*, verbul auxiliar *a vrea*, conjugat la prezent și verbul de conjugat la infinitiv. Astfel, forme precum *de vrēm ara eu [111/65^v]*, *de vrea ara ei [111/65^v]*, specifice mai mult textelor moldovenești, sunt incluse de Tempea în categoria condiționalului.

Condiționalul mai mult ca perfect este denumit *timpul cel mai mult decât trecut al împreunării*, exprimând pre-anterioritatea în trecut (vezi GLRV 2009: 318 și 1983-1984: 35) prin forme precum: *Eu aș fi fost băt-ut [130/75^r]*; *Ei ar fi fost băt-ut [131/75^v]*. Astfel de forme alcătuite din patru elemente verbale sunt numite de profesorul ieșean „forme de a treia generație” (FRÂNCU 1983-1984: 35), deosebindu-se de formele supracompuse cu trei elemente prin faptul că „exprimă un recul mai accentuat în trecut, o preanterioritate față de anterioritatea exprimată de verbul regent” (*ibidem*). Aceste repere temporale îl determină pe Constantin Frâncu să-l numească *mai mult ca perfect condițional* și să atragă atenția asupra insuficienței tratării a lui în literatura de specialitate actuală:

„Firește, terminologia este tot atât de dificil (sau chiar mai dificil) de reformat ca ortografia, dar a nu face o distincție terminologică între forme simplu supracompuse de condițional și forme dublu supracompuse (*ar fi cântat- ar fi fost cântat*) înseamnă a nu ține cont de valoarea lor temporală-aspectuală, aceea de a exprima anterioritatea, respectiv preanterioritatea” (*ibidem*).

Acest timp cunoaște o răspândire semnificativă în textele narative redactate în secolele al XVII-al XVIII-lea, unde funcția lui va fi aceea „de a lărgi spațiul locutorial între protagonistul procesului acțiunii și acțiunea făcută de subiectul gramatical” (*ibidem*: 41).

Imperativul are o flexiune asemănătoare conjunctivului, acceptând și forme de persoana I plural și a III-a:

„S i n g u r a t e c
Ar-ă tu
Ar-e el

M u l t o r a t e c
Să ar-ăm noi
Să ar-ați voi
Să ar-e ei” [111/65^v].

Verbul *a avea* are la imperativ forma *aibi*: *Aibi tu [106/63^r]*, iar verbele „*du tu, fă tu, zic, zi tu*” [132/76^r] sunt recomandate ca fiind literare.

Infinitivul admite și forme pentru perfect, numit de către Tempea *timpul cel ce au fost și mai mult decât trecut*: *a fi ar-at [113/66^v]*. Infinitivul scurt este folosit foarte des în locul conjunctivului, fiind frecvent în numeroase structuri sintactice: „Vrînd cineva o măiestrie a învăța” [I/4^r]; „trebuință a să chivernisi” [I/4^r]; „trebuință de a veni” [II/4^v]; „am început a ne nevoi a ști limba bulgărească” [II/4^v]. Deși o caracteristică a textelor din această perioadă este de a se înlocui infinitivul prin conjunctiv, am identificat mai multe contexte în care este folosit infinitivul decât verbul la conjunctiv. Acest aspect pune în evidență faptul că Radu Tempea este încă tributar vechilor particularități morfologice și sintactice ale textelor

românești. Exemplele care susțin această idee abundă în text („Graiurile din care să cuprindă vorbirea pot a să lua deosebit” [5/13^r]). Se pare că aceasta este o caracteristică generală a textelor scrise de reprezentanții Școlii Ardelene, aceea de a reînvia folosirea infinitivului (vezi FRÂNCU 1983-1984: 46).

Textul consemnează și forme de infinitiv mai mult ca perfect, alături de cele de perfect (*A fi ar-at* [113/66^v]), create după modelul formelor supracompuse de condițional și de viitor. Este vorba de structuri precum *a fi fost avut* [108/64^r]; *A fi fost tăc-ut* [124/72^r]; *a mă fi fost văzut* [145/82^v] care vor dispărea din texte în epoca ulterioară (vezi FRÂNCU 1983-1984: 46).

Folosirea formelor supracompuse de condițional, viitor și infinitiv în textul gramaticii lui Radu Tempea se datorează probabil și influenței gramaticii lui Samuil Micu și Gh. Șincai, text în care apar cele trei tipuri de supracompuse. Se observă, totuși, faptul că unele structuri supracompuse frecvente în alte texte, inclusiv în cele de gramatică (supracompuse de conjunctiv, cele alcătuite cu gerunziu) nu sunt folosite în gramatica lui Tempea. De aceea, se poate vorbi despre o selecție a formelor perifrastice, în sensul utilizării cu precădere a celor care au o întrebuintare în majoritatea graiurilor românești ale vremii. Textul devine astfel mai lizibil, mai ușor de parcurs.

Gerunziul sau *gherúndia* posedă în terminologia lui Tempea o paradigmă pe care autorul o confundă cu cea a infinitivului. Spre exemplu, forme precum *de a fi, întru a fi, pentru a fi* [104/62^r], alături de forme precum *luînd* [119/69^v], alcătuiesc paradigma gerunziului. De asemenea, Radu Tempea introduce printre formele infinitivului și pe cele de genitiv: „Chipul nehotărîrii [infinitiv n. n. A. D.] *a ninge, a fi nins, ningînd, nins, de a ninge*” [148/84^r]; „Chipul nehotărîrii *a să nimeri, a fi nemerit, nemerind, nemerit, de a nimeri, nemeritori*” [149/84^v]. În același timp, forme de genitiv sunt încadrate în așa-numitul *participiu lucrătoriu*.

Participiul este considerat o parte de vorbire distinctă de cea a verbului, această încadrare fiind determinată de nevoia expresă de a apropia morfologia limbii române de cea a latinei, așa cum însuși autorul admite:

„Partițipiile nu ar trebui să fie parte a vorbii sau să se ție, dar fiindcă s-au obicinuit și la limba latinească a să număra între părțile acestea și mai vîrtos căce nu face nici o [150/85^r] sminteală pentru mai bună rînduială a părților de căpetenie s-au pus aicea în rînd”.

Interesant este și faptul că gramaticianul recunoaște apropierea participiului de adjectiv, datorată flexiunii, dar și de verb:

„P a r t i ț i p i a este un nume mutarnic (*nomen adiectivum*) care să naște de la graiu și să apleacă ca și cêlelalte nume mutarnice; cîteodată să pot și a să comparălui, însă de cêlelalte mutarnice cu atît să deosibește, căce își ține numirea timpului său, de la graiu, de la care să trage” [150/85^r].

În opinia sa, participiul cunoaște două tipuri, și anume *lucrătoriu* sau *actívum: învățînd* și *pătimitoriu* sau *passívum: învățat*.

Deși nu este recunoscut printre părțile de vorbire, cu un statut și caracteristici specifice, *supinul* sau *supinum* este invocat totuși printre celelalte moduri nepersonale, avînd drept formă pe *Ar-at* [113/66^v]. Verbul cunoaște în *Gramatica românească* a lui Radu Tempea și realizări locuționale. Dintre acestea menționăm: „a să luoa în seamă” [84/52^v]; „de ar aduce-o cineva în curățenie” [VI/6^v]; „are mai întîiu trebuință” [I/4^r].

În ciuda numeroaselor neajunsuri de ordin gramatical, terminologic (identificarea numai a cinci moduri verbale, identificarea de forme verbale specifice gerunziului și supinului fără o încadrare a lor în clasa acestor moduri verbale, amestecul de paradigme-a gerunziului și a infinitivului-, considerarea participiului ca parte de vorbire distinctă, și nu ca un mod nepersonal al verbului, amestecul formelor iotacizate cu cele refăcute, alternarea formelor scurte cu cele analitice, a celor slabe cu cele tari, a celor analogice cu cele etimologice, preferința pentru formele construite cu infinitiv, în dauna celor alcătuite cu conjunctiv etc.), precum și a faptului că Radu Tempea este uneori inconstant cu propriile reguli (a se vedea regulile pe care le formulează asupra formelor refăcute, în detrimentul celor iotacizate), autorul se remarcă totuși printr-o corectă încadrare a faptelor de limbă și printr-un efort considerabil de desemnare a acestor realizări gramaticale nu doar prin termeni vechi, formați prin calchiere, ci și prin termeni noi, neologici. Mai mult decât atât, este admirabil efortul unui gramatician de la finele secolului al XVIII-lea de a găsi resorturi lexicale pentru a adapta metatermenii gramaticali, împrumutați din diverse lucrări străine, la specificul limbii noastre.

Bibliografie:

Drișcu, Andreea, *Gramatica românească a lui Radu Tempea (1797). Ediție critică și studiu lingvistico-filologic* (teză de doctorat), încă nepublicată, susținută public la Iași, 2013.

GLRV = Frâncu, Constantin, *Gramatica limbii române vechi (1521-1780)*, Editura Demiurg, Iași, 2009.

Frâncu, C., *Timpurile verbale supracompuse în limba română*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, tomul XXIX, 1983-1984, p. 23-63.

Tempea, Radu, *Gramatica românească*, Sibiu, 1797.